

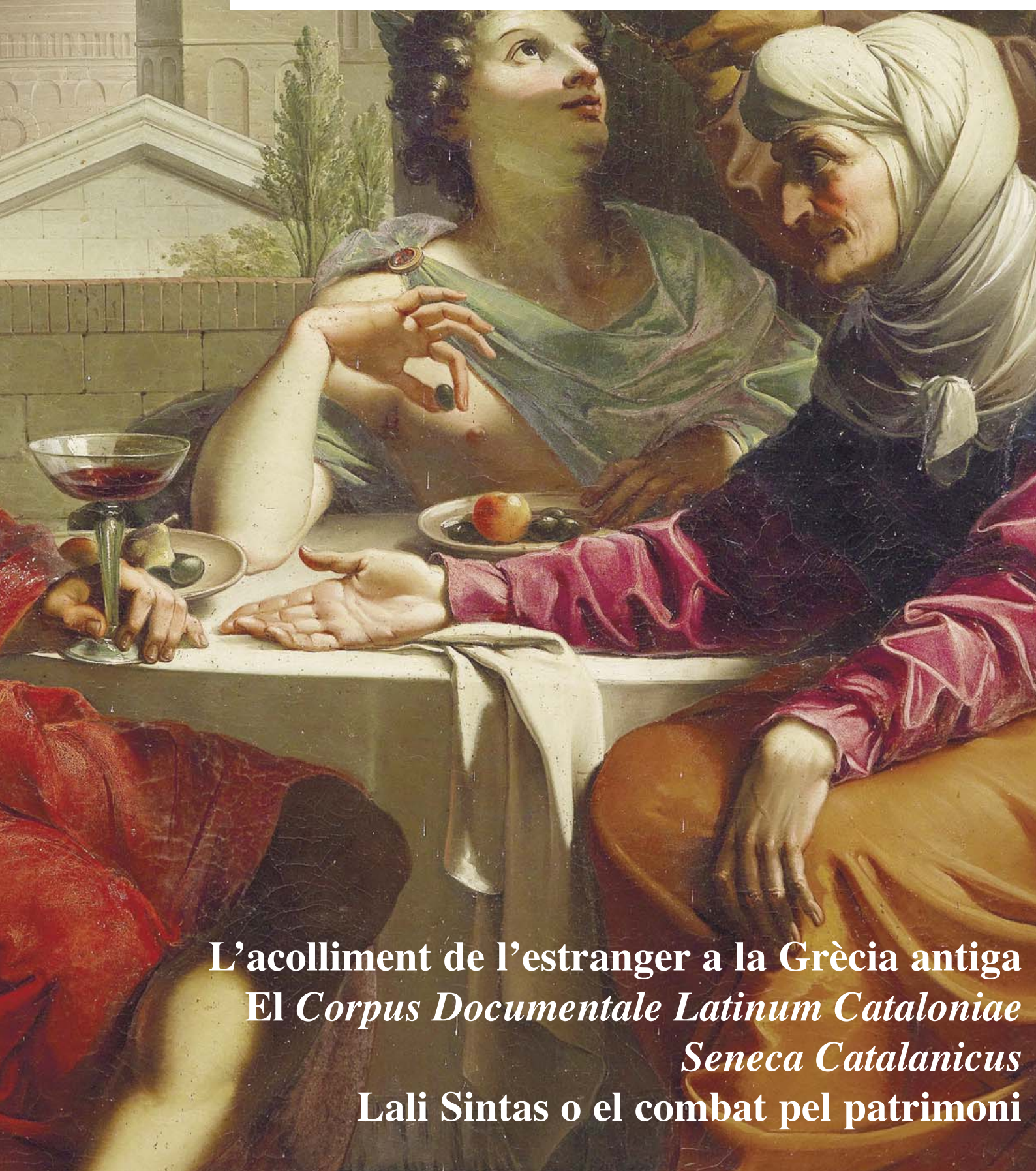
Abril 2016

9 €

81

AURIGA

REVISTA DE DIVULGACIÓ I DEBAT DEL MÓN CLÀSSIC

L'acolliment de l'estranger a la Grècia antiga
El Corpus Documentale Latinum Cataloniae
Seneca Catalanicus
Lali Sintas o el combat pel patrimoni

4. *Seneca Catalanicus* o la percepció medieval d'un autor llatí.

Tomàs Martínez Romero

9. L'acolliment de l'estranger a l'antiga Grècia

Montserrat Tudela i Penya

12. La paraula en el vent: guiatges historioliteraris a Empúries.

Eusebi Ayensa

15. Lali Sintas o el combat pel patrimoni

Pere Izquierdo i Tugas

17. *El Corpus Documentale Latinum Cataloniae*

(CODOLCAT): una base de dades del llatí medieval de Catalunya. Marta Segarrés Gisbert

20. Parva Gerunda, sis-cents alumnes de llatí reunits a Girona.

Lina Vilamitjana

21. II Jornada d'Arqueologia de Sitges

Pere Izquierdo i Tugas

22. El mecanisme d'Antikythera. Jacob Pardo Sabaté

27. ¿Què espereu del món clàssic al segle XXI?

Dolors Condom

29. XXII Fòrum Auriga

30. LÈXICON

Errors i desgràcies. Ma. Jesús Espuña

32. BIBLIOTECA

34. XXIV CARTELL DE PREMIS AURIGA

Europa, el vell continent on va néixer la civilització occidental, aquests dies es troba en la disjuntiva de decidir si vol acollir uns valors que consideràvem intocables, els drets humans, o si esdevé una comunitat econòmica salvatge, com el toro blanc en què es va convertir Zeus per posseir la bella Europa, filla d'Agènor i Telefaassa. S'hi troba per diversos motius, però avui parlem de refugiats solament. Així, en aquestes pàgines trobareu una reflexió sobre la llei antiga de l'hospitalitat, sagrada per a la Grècia arcaica i institucionalitzada per la clàssica.

També hi trobareu una mostra de com el català va ser una llengua normalitzada i plena a la baixa edat mitjana, cosa que demostren les traduccions d'un autor llatí, Sèneca. També els autors clàssics ens recorden la plenitud de la nostra llengua.

El dia 4 de març va morir Dolors Condom i Gratacós, catedràtica de llatí i col·laboradora d'AURIGA des dels primers números. El dia abans havia fet 90 anys. Hem volgut retre-li homenatge tornant a publicar el seu article per a la secció de Sibil·la, que vam mantenir els anys 2000 i 2001 en què demanàvem respondre a la pregunta "què n'espereu del món clàssic el segle XXI". Reposi en pau i en la nostra memòria.

Us recordem que ja és oberta la convocatòria dels XXIV Premis Auriga, les bases dels quals trobareu en aquest número, i també la convocatòria per presentar comunicacions en el XII Fòrum Auriga.

Finalment, anunciar-vos que un any més, l'AURIGA serà present a Tàrraco Viva en un estand. Serà una bona ocasió per saludar-vos personalment.

Montserrat Tudela i Penya

AURIGA

Rda. Universitat, 7, 3r, 4a. 08007 Barcelona

Telèfon: 93 412 32 94. Fax: 93 412 68 71

E-Mail: auriga@ccc.cat

www.auriga.cat

Dipòsit Legal : B-12032-91

ISSN Auriga paper: 1131-50087

ISSN Auriga digital: 2014-7856

Correcció: Lúcia Fernández

Disseny, assessor informàtic i webmaster:

Miquel Fernández i Barta

AURIGA és membre de l'Associació de Publicacions Peròdiques en Català (APPEC).

La revista AURIGA no comparteix necessàriament les opinions dels autors dels articles.

Aquesta publicació es pot reproduir, citant-ne, però, la procedència.

Editor:

Directora:

Consell de Redacció:

Xavier Tudela i Penya
Montserrat Tudela i Penya
Ma. Jesús Espuña i Ferrer
Pere Izquierdo i Tugas
Francesca Mestre i Roca
Joan Pedrola i Santamarta
Xavier Yáñez i Such
Norbert Bilbeny i García
Joan Busqueta i Riu
Sebastià Giralte i Soler
Bàrbara Matas i Bellés
Carles Miralles i Solà (†)
Mercè Otero i Vidal
Isabel Rodà de Llanza
Joan Sanmartí
Eulàlia Vintró i Castells

Consell Assessor:

Portada: Detall de Júpiter i Mercuri amb Filemó i Baucis, cercle d'Andrea Appiani, probablement S. Tofanelli o P. Benvenuti. Col·lecció particular. Ovidi a les *Metamorfosis* immortalitza la parella com exemple d'hospitalitat.

SENECA CATALANICUS

O LA RECEPCIÓ MEDIEVAL D'UN AUTOR LLATÍ

Tomàs Martínez Romero
Universitat Jaume I

La història de la difusió i lectura de les obres de Sèneca a les terres catalanes durant la baixa edat mitjana es pot bastir ara sobre fonaments ben solvents i comprovables. En principi, caldrà recular uns quants segles si volem trobar l'inici d'un procés que, segons com i on, arriba fins als nostres temps. Concretament, hem de retrocedir fins al *De viris illustribus* de sant Jeroni per a llegir unes línies sobre el nostre autor que esdevindran la base de la interpretació medieval del seu pensament i del seu corpus. De fet, en nombroses ocasions el fragment servirà de pròleg a més d'una obra pertanyent o atribuïda a Sèneca, escrita en el llatí original o traduïda a alguna de les llengües romàniques, en còpia completa o en forma de selecció. Tanmateix, Jeroni serà també el "culpable" directe o indirecte d'haver desnaturalitzat durant segles la visió del que suposava el món senequià, la seva concepció filosòfica i la proposta literària. El text del *De viris* confirmava, a més, l'existència d'unes epístoles bescanviades entre Sèneca i Sant Pau i, per tant, un contacte entre tots dos. Aquesta referència fou condició suficient perquè Jeroni l'introduís al seu *catalogo sanctorum*: "Quem [a Sèneca] non ponemus in catalogo sanctorum, nisi me illae epistolae provocarent quae leguntur a plurimis, Pauli ad Senecam aut Senecae ad Paulum." En tot cas, Sèneca hi és a causa de la correspondència amb l'apòstol, que indica una relació –del tipus que sigui– amb el cristianisme, que és allò que realment volia significar el terme *sanctorum*, i no l'accepció religiosa –molt més limitada– que posteriorment li donaren els exegetes. Tanmateix, sembla que tenia alguns dubtes sobre l'autenticitat de l'epistolari. Ho intuïm per la manera en què redactà l'entrada del *catalogo*, evitant d'indicar la vertadera causa de la mort del filòsof, la qual cosa n'hauria invalidat tot d'una la recepció positiva i l'hauria convertit en un personatge inassimilable pel cristianisme. Molt hàbilment, Jeroni assignà la responsabilitat de la seva mort a Neró i la relacionà amb el martiri dels sants. Enlloc parla d'una conversió de l'escriptor cordovès al cristianisme.

Voluntàriament o no, la referència del *De viris* avalà la relació, i fins i tot l'amistat, entre Sèneca i sant Pau; després hi fou seguit per molts altres autors. El següent pas fou cercar punts de contacte entre el senequisme i el cristianisme, una premissa necessària per confirmar –o almenys conjecturar– el cristianisme de Sèneca. Es tractava d'una idea no explicitada formalment pels pensadors medievals fins al segle XIII, però que s'hi entreveia. El responsable d'expressar-ho per escrit fou Giovanni Colonna, seduït per l'epistolari, com molts altres ho havien estat abans. Calia una veu autoritzada que en parlés d'una manera concloent i definitiva. Si es prescindia del carteig, res no autoritzava –ni autoritzava ara– a provar la relació entre Sèneca i sant Pau, ni encara

menys una pretesa amistat. Si algú demostrava amb documentació o arguments contundents la falsedat de l'atribució de les cartes, restava sense base tant el vincle entre el sant i el filòsof, com el cristianisme hipotètic d'aquest darrer. No era una qüestió menor. La demostració en contra, però, encara trigarà bastants anys a plantejar-se, suficients perquè es consolidés una visió positiva de les bondats per al cristianisme del pensament i la paraula de Sèneca. Lionel d'Este i Lorenzo Valla, en el segle XV, comencen a qüestionar-se seriosament l'autenticitat de l'escrit; en l'edició de les *Opera L. Annaei Senecae* (1529), Erasme el declararà obertament apòcrif.

Les *Epistole Seneca ad Paulum et Pauli ad Senecam* tingueren, doncs, una gran rellevància cultural i religiosa durant els segles IV-XV, molt més que literària o filosòfica. Fet i fet, l'obra és més interessant per allò que pot significar en la història del senequisme i del procés de sincretisme filosoficocultural del primitiu cristianisme, que per ella mateixa. Es tracta, al capdavant, d'un producte de confluència, en què surten elements comuns a tots dos pensaments, que provenen majoritàriament d'una tradició anterior; la similitud remet, en la major part dels casos, al pensament grec, socràtic o platònic. I això s'adapta bé a la cronologia. En efecte, en l'actualitat hi ha consens a l'hora de datar la correspondència i situar-la en els darrers decennis del segle IV. És bastant lògic, per una altra banda. En els temps immediatament anteriors, hi va haver una proliferació d'escrits apòcrifs vinculats al cristianisme, una tendència que s'aturà en gran proporció en crear-se el cànon del Nou Testament al final d'aquella centúria.

Amb tots els uts i ets comentats, les 8 lletres escrites suposadament per Sèneca i les 6 per sant Pau devien circular ja per territori català al segle XIV, però no tenim documentació que ho avaluï; altrament, sabem del cert que, en llatí, circulaven per contrades tarragonines en 1428, i per la Península de Benet XIII almenys cinc anys abans. Sovint el problema consisteix a discernir què hi ha al darrere de títols com ara *Epistolae Seneca* o *Opus Seneca*, excessivament ambigus. Probablement, l'epistolari Sèneca-sant Pau fou traduït a finals del XIV o, millor, durant els primers anys del segle següent. Cap estranyesa: com veurem, coincideix amb l'època daurada de la traducció al català d'obres de Sèneca.

És clar que les traduccions necessitaven models, normalment llatins. A partir del segle XIII, hi ha constància de còdexs d'origen ibèric amb obra senequiana, almenys d'unes *Epistulae ad Lucilium* i, amb prevencions, d'unes *Tragoediae*. Cal indicar de seguida, però, que la primera recepció tampoc no fou igual per a tot l'opus, ni en

intensitat, ni en qualitat ni cronologia: les pàgines morals i filosòfiques foren apreciades abans i millor que les tragèdies, i els extractes corregueren molt més que no les composicions senceres. La documentació medieval ho certifica a bastament. Als inventaris apareixen com més va més les *Epistulae ad Lucilium*, *De clementia*, *De beneficiis* o *Naturales Quaestiones*, al costat de títols imprecisos. Per a les *Tragoediae*, sols hi haurà una continuïtat més tard, ja ben entrat el segle XIV. Contràriament al que es podria pensar, això no significà un accés universal a la sistematització de la filosofia de Sèneca, molt més admirada perquè oferia *auctoritates et sententias* morals i estilístiques aprofitables, que no *per se*.

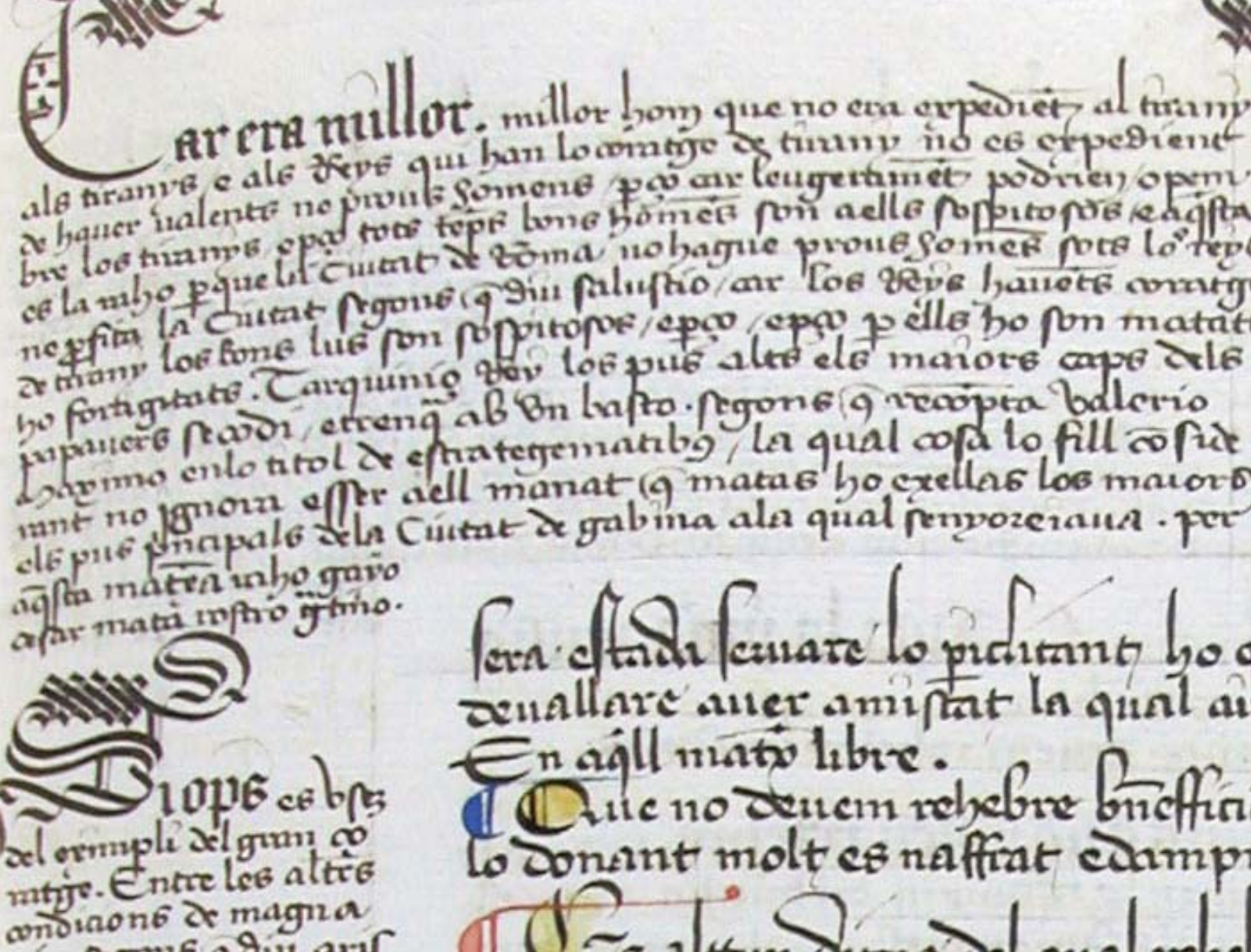
Això no obstant, allò que més afavorí la consolidació del coneixement i la lectura de Sèneca a casa nostra no fou la penetració de materials llatins, sinó l'aposta per la redacció de versions en català. D'aquesta manera, l'autor assolí una recepció, en nombre i en extensió, impossible de creure en èpoques precedents. Independentment del valor, encara conservem una bona quantitat d'obres autèntiques i apòcrifes de Sèneca en el català de la baixa edat mitjana. No dubtaria a situar entre 1380 i 1410 la traducció de les *Tragèdies*, del *De providència* i de la important primera versió de les *Epístoles a Lucili*. Devia ser coetània, i en tot cas anterior a 1422, la del pseudosenequí *De remediis fortuitorum*, amb el títol de *Libre dels remeys de les desaventures* (perduda). També caldria incloure dins d'aquesta franja cronològica la versió de la *Tabulatio et expositio Senecae* (1347-1350), que ben bé no és una obra de Sèneca, sinó una enciclopèdia temàtica amb sentències i fragments seus, realitzada pel dominicà Luca Mannelli. Més tardanament, allà cap al segon terç del XV, es va realitzar la segona traducció –parcial– de l'epistolari adreçat a Lucili. El recorregut acaba amb dos arromançaments del pseudo-Sèneca *De moribus*: un d'anterior a 1458, perdut, i un altre dels decenniis finals d'aquest mateix segle, realitzat pel cavaller borrianenc Martí de Vicianà, avi de l'historiador.

D'aquesta repassada sintètica, se'n poden extreure diverses conclusions, entre les quals l'anonimat de la major part de les traduccions, mancades d'un pròleg que n'inclogués alguna notícia de l'autor, del destinatari o del comitent. Per un altre costat, és evident que no hi hagué cap discriminació entre obres d'autoria segura (*Epístoles a Lucili*, *Tragèdies*, *De providència*) i altres d'atribuïdes (*De remediis*, *De moribus*, *Epistole Seneca ad Paulum*). A més a més, i malauradament, aquestes obres "vulgaritzades" manuscrites no tingueren cap difusió impresa posterior, per la qual cosa es produí una manca de continuïtat del *Seneca catalanicus*. Una altra de les evidències que genera la recapitulació anterior, a la qual ja he fet referència abans, és la forta concentració de traduccions en el pas del segle XIV al XV, una època determinant per a l'impuls definitiu del fenomen. Hi trobarem productes destinats de primer als reis, a l'aristocràcia noble i cancelleresca o a l'alt clergat, però que després arribaran a mans de notaris, metges i ciutadans de tota mena, amb bon poder adquisitiu i amb una disposició favorable a llegir en el seu vernacle, sense l'entrebanc del llatí. En general, els llocs de partida d'alguns dels volums base de les versions també ens són coneguts: en l'etapa que

ara comentem, França i la cort papal d'Avinyó; posteriorment, per via directa o indirecta, Itàlia. Les connexions polítiques i socials de cada moment determinat crearen vies d'intercanvi cultural, un flux de còdexs i de coneixements, més enllà de les relacions individuals. És clar que l'arribada d'aquests materials n'afavorí la lectura, la reproducció en forma de còpia, la traducció o, fins i tot, la possible recreació literària. Un exemple prototípic d'aquest escenari serà la *Tabulatio et expositio Senecae*.

Amb gairebé tota probabilitat, fou Avinyó el centre des d'on partí, camí de la cort del rei Martí, una còpia de la *Tabulatio et expositio Senecae* de Mannelli. Per aquesta ruta arribà a terres catalanes una de les fonts medievals més importants del senequisme «mediatitzat» en forma de recull de sentències, una de les fórmules més habituals en què es difongué el filòsof cordovès durant els segles XIII i XIV. La selecció tenia l'enorme avantatge de poder realitzar una depuració ideològica prèvia, abans d'arribar a qualsevol lector, i de facilitar-ne l'adquisició i la còpia en destinació. En aquest cas, tampoc era necessària la depuració, perquè Mannelli acomplia un encàrrec del papa Climent VI, que demanava un repertori de sentències de les diverses obres atribuïdes a Sèneca. Evidentment, preferia la comoditat que oferia un agrupament per mots-clau alfabèticament ordenats, on podia trobar amb facilitat i de seguida allò que volia i, a més, lliure de qüestions "subtils": "utilitas huius compilationis beatissime papa Clemens est facilitas inventionis et inventorun declamationis. [...] Pellit hec doctrina timoris, inanes sollicitudines detrahit, cupiditatibus liberat, horrorem mortis excludit, adversa fortiter prospera moderate ferre docet, de virtutibus singulis disserit, vitam beatam ostendit [...] laborat ut subtilia et inutilia et in latebris obstrusa reperiat". Mannelli, però, no s'estigué de disposar el text (de Sèneca) i la glossa (d'ell) seguint els costums cultes de comentador: la lletra de l'autor ben destacada i centrada, enquadrada pel comentari disposat als marges. Tot això, exactament, trobarem a la traducció catalana. Bé, tot no, perquè, del projecte de Mannelli, sols ens n'ha arribat la primera part o volum, aquell que anava del terme *Abstinencia a Iuvenis*. Si el traductor va arribar a traduir-ne el segon, no ho sabem. Sí que sabem, però, que en 1403 el rei Martí volia saber si l'arquebisbe de Saragossa havia "feyto trasladar las dos partes de Sèneca", és a dir, traduir o copiar la *Tabula* (en aquella època "trasladar" podia tenir aquests dos significats). Finalment, sols aconseguí el primer dels dos volums el 1504, per la qual cosa demanà directament l'obra llatina al papa Benet XIII. No costa gens de creure que tant de deler reial per la lectura d'aquesta taula pogué continuar amb la petició d'una traducció, una hipòtesi que no desmenteixen els elements físics i documentals que tenim a l'abast: un manuscrit en català de la primera meitat del XV que conté sols la primera part, fins a la veu *justícia*, però que segueix fidelment el text original.

Encara un segle després, a finals del XV, Martí de Vicianà *el Vell* optava per traduir un altre d'aquells aplecs de sentències morals, tot desaprofitant –cal dir– l'oportunitat d'oferir-ne, amb la seva versió, una pers-

Una pàgina del llibre *Taula per alphabet sobre tots los llibres de Seneca e la exposicio d'ells* de Fr. Luca Manelli. Catalunya, entre 1400 i 1450, que va ser propietat de Francesc Desplà. Actualment a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Recull per ordre alfabètic de les sentències de Sèneca amb glosses del reconegut bibliòfil dominicà Luca Mannelli. Es desconeix el nom del traductor responsable de la versió catalana, encara que es creu que la iniciativa de fer-la traduir va sorgir del rei Martí l'Humà d'Aragó

pectiva més “moderna”, que fos capaç d’integrar les novetats culturals i allunyar-se de la visió sobre el nostre autor que ja s’oferia una centúria abans. *El Liber de moribus*, ja conegut en el segle VI, s’atribuí a Sèneca durant gairebé tota l’edat mitjana, fins que Petrarca començà a dubtar de l’autenticitat. No obstant això, continuà encara el seu camí com a obra original, i d’aquesta manera fou tractada i aprofitada per autors llatins i alguns de catalans del XIV i XV, bé directament, bé a través de repertoris d’autoritats. De fet, a l’inventari dels béns de la reina Maria (1458) ja hi ha una referència a una primera traducció al català –perduda–, el *Tractat de les costums*. Amb aquest bagatge arribà el *De moribus* al nostre cavaller Vicianà, que, coneixent o no l’existència d’aquella versió, optà per fer-ne una altra al darrer terç del XV, el *Llibre de virtuoses costums*. La seva feina, però, té encara moltes influències pròpies d’una mentalitat poc disposada al canvi.

La imatge que ens presenten les traduccions dels apòcrifs *De moribus* i *Epistole Senece ad Paulum*, i la selecció de Mannelli, és la d’una recepció mediatitzada i vulgament moral, en què l’important és allò que pot ser

aprofitable dins dels esquemes d’una societat cristiana, poc interessada en altres qüestions. La voluntat de controlar el contingut i les possibles interpretacions permet deixar en un segon pla el valor real de l’original, si més no fora dels àmbits on l’humanisme filològic es desenvolupava. Això ens ajuda a entendre, de passada, les causes de la difusió de productes com ara els *Proverbia Senecae* llatins, que contenien majoritàriament aforismes de Publilius Sirus, poeta còmic romà del s. I aC, i altres del *De moribus*. Encara pervivia un lector menor d’edat, necessitat d’un guiatge pels camins del paper manuscrit, una direcció moral i literària.

Durant els darrers decennis del segle XIV i al llarg del XV comença a canviar l’escenari. Almenys s’hi constata d’una manera explícita la col·lisió entre aquella tradició de recepció dirigida i la voluntat –minoritària encara– de llegir *in extenso* les obres i, per tant, d’exercir individualment uns criteris de selecció, d’interpretació i d’avaluació. Aquestes noves exigències obligaren a un replantejament de les estratègies de copistes, de traductors i d’escriptors a l’hora d’emprendre la feina, ara amb poc marge de maniobra. Cal advertir,

però, que el fet que hi hagi algun personatge que vulgui tenir, en llatí o en català, un text complet de Sèneca, no significa necessàriament que hi hagi una visió filològica extraordinària ni cap escepticisme religiós d'alta volada. Precisament això pot explicar les raons que possibilitaren que, amb un canvi intel·ligent de tàctica, una bona part dels traductors mantingueren intacte l'objectiu de preservació moral. Aquest procés s'esdevenia a València –i lògicament en altres indrets– durant els mateixos anys en què el rei demanava a Avinyó aquells volums de la *Tabulatio*. El dominicà Antoni Canals s'enfrontava aleshores amb el problema de l'existència d'aquests nous lectors. Entre aquests personatges curiosos, n'hi trobarem alguns que fins i tot aspiraven a plantejar i a plantejar-se algunes “subtilitats”, és a dir, qüestions d'una complexitat major que l'habitual. Canals es degué trobar amb aquesta situació quan, entre 1396 i 1404, decidí de traduir al català el *De providentia* –amb l'afegit de divinal– i dedicar la versió al governador Ramon Boïl. Segons ens diu al pròleg, aquest l'havia posat en dificultats perquè havia introduït la raó natural en l'argumentació i en les preguntes, igual que feien altres “homes de paratge”, determinats personatges que tenien accés a noves lectures filosòfiques i teològiques. De fet, tenim constància de l'existència de nuclis laics interessats en aquestes matèries. El nostre frare, fent servir la *captatio* i tòpics ben coneguts pels traductors medievals, manifestava sentir-se incapaç de respondre convenientment alguns dels problemes suscitats. Fet i fet, es tractava d'un primer nivell de persuasió. Calia utilitzar els mitjans a l'abast per instrumentalitzar-los en benefici propi, ser pràctic sense allunyar-se de la doctrina. El dominicà els hi ofería una resposta que provenia d'un filòsof clàssic com Sèneca, però ara amb la novetat de presentar-lo amb el text complet, sense manipular-lo prèviament. Al pròleg de la versió, però, també s'adverteix que, en aquesta obra, Sèneca havia errat en dues coses, perquè aprovava el suïcidi i perquè utilitzava la denominació “fat” quan es referia a l'“ordinació divinal”:

Emperò informe vostra noblesa de dues coses. La primera, que el dit Sèneca, segons nostra doctrina, ha errat en una cosa, la qual posa en lo present llibre e en altres obres sues: car lloa e aprova la mort d'aquells qui mataren si mateixx; la qual cosa és mala [...]. La segona cosa és que lo dit Sèneca ha en ús aquest nom “fat”, axí com dien “bon fat” o “mal fat”; e, parlant breument e clara, fat no és sinó ordinació que Déus ha feta de les coses

Llevat d'aquestes dues “equivocacions”, el *De providentia* no contenia cap altra cosa que no pogués ser esmenada al llarg de la traducció. Curiosament, el traductor castellà del tractat, Alonso de Cartagena, utilitzà les mateixes estratègies per a parlar dels mateixos inconvenients.

Molt lluny de la visió oportunista de Canals queden les altres dues traduccions d'una obra completa de Sèneca: les *Lletres a Lucili* i les *Tragèdies*. Tot i que més o menys contemporànies al *De providentia*, però amb una extensió notablement superior, aquestes dues no tenen cap pròleg corrector dels inconvenients religiosos ni

comentaris extraordinaris, llevat dels habituals de l'època, és a dir: una mínima contextualització i alguna cristianització dels *realia* llatins, per tal de traslladar-los a la realitat dels lectors. I tanmateix ambdues tenen una història complexa i alhora molt interessant. De fet, el text base de les *Tragèdies* arribà al traductor català molt mediatitzat i notablement anotat, perquè s'havia beneficiat del comentari llatí del dominicà anglès Nicolau Trevet (ss. XIII-XIV), que havia gaudit d'una important difusió. Trevet havia acceptat l'encàrrec del cardenal Nicolau de Prato, que volia obtenir un text de les *Tragoediae* sense haver d'enfrontar-se a les dificultats inherents a l'obra clàssica. Tant el comentador com el comitent consideraven Sèneca *philosophie morales prerogativam sortitus*, un escriptor que ofería material digne de lectura i notables consells de vida. Tampoc el traductor anònim veié en les *Tragèdies* molt més del que hi va veure Trevet. I això fonamentalment perquè la versió de set tragèdies completes i del començament de l'*Agammemnon* (hi manquen, per tant, l'*Octavia* i l'*Hercules Oeteus*) depenen, en diferents proporcions, de la feina de l'anglès. Dic en diferents proporcions perquè se seguí fidelment el comentari trevetià en *Hercules furens*, *Thebais*, *Hippolytus* i *Oedipus*, i també en els resums argumentals de les deu tragèdies, que fan d'introducció general al conjunt; altrament, en *Thyestes*, *Troades* i *Medea* es fa servir bàsicament la lletra de Sèneca amb algunes notes ocasionals deutores de Trevet i perfectament integrades en el text. Els models llatins són, per tant, diferents, i l'estil de traducció també. De fet, en el primer grup, el traductor entén millor el comentari que no Sèneca, i no se n'allunya gaire, potser per falta d'habilitat i de confiança en la seva capacitat. Altrament, *Thyestes*, *Troades* i *Medea* presenten un treball que deu haver realitzat una altra persona, perquè se subordinen menys a Trevet i tenen un estil més elegant i agradós. Un cas especial és el d'*Agammemnon*, perquè té característiques compartides amb el primer i el segon traductors, ara com ara anònims. Encara que durant molt de temps se n'assignà l'autoria al cavaller valencià Antoni Vilargut, aquesta atribució no és anterior a la segona meitat del segle XVIII, quan el notari José Mariano Ortiz escriví el nom del Vilargut en un dels manuscrits que ens ha pervingut.

Hem de tenir en compte que el conjunt de les *Tragèdies* catalanes tingueren una difusió notable ja durant la primera meitat del segle XV, circumstància que té molt a veure amb una gradual adquisició i gaudi de materials culturals per part de capes socials cada vegada més àmplies, vinculades al creixement urbà. Hi ha altres evidències que demostren que foren apreciades, llegides i fins i tot reutilitzades durant aquesta centúria. Més o menys per aquests anys o una mica després, alguns escriptors les feren servir de manera creativa en les pàgines d'alguna de les seves obres literàries. És el cas del *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell o d'alguns versos d'Ausiàs March. Es tracta, al capdavant, d'una altra forma de recepció de l'obra senequiana, ara en un context que res no té a veure amb l'original. Sí que el té, però, un altre producte també derivat de la traducció, ja que fou la base de les versions castellanes medievals conservades del Sèneca tràgic.

Aquesta incursió en el món del *Seneca catalanus* ha d'acabar necessàriament amb una referència a les *Epistulae ad Lucilium*, molt conegudes i estimades pels nostres avantpassats. I això és degut fonamentalment a la maduresa del pensament que s'hi vehicula, al contingut moral i alhora pràctic que s'hi desenvolupa i al remarcable treball d'elaboració literària, que afavoreix la connexió directa amb el lector; al capdavant, el Lucili a qui s'adreça Sèneca és alhora un individu concret i una mena de lector model. Interessa remarcar bé aquestes qüestions per tal d'entendre per què és tan complex el mapa que dibuixen les traduccions europees de les lletres en els darrers temps medievals. De fet, després d'alguns segles de silenci, les terres romàniques on primer arriben els manuscrits llatins de les *Epistulae* seran precisament aquelles que produiran les versions més primerenques: entre 1308 i 1310 es tradueix al francès i, d'aquí, a l'italià (1312-1313), al català (finals del s.XIV) i al castellà (primera meitat del XV). Aquestes tres llengües, doncs, arriben al Sèneca epistolar per mediació del francès. I no és estrany que passi així, almenys en català, ateses les relacions fins i tot familiars entre la reialesa francesa i la catalana d'aquella època. La versió, amb totes les 124 epístoles, arrossegà clarament, però, el deute contret amb el seu exemplar de referència, de tal manera que al llarg de les pàgines catalanes la dependència francesa és més i més evident, en el lèxic i en la

sintaxi; en alguns moments, el producte final no sona natural en la llengua d'arribada, per bé que el responsable de la versió intenta solucionar-ho a poc a poc.

Podem confirmar la "passió" de la família reial per les lletres a Lucili. Durant la primera meitat del segle XV, la reina Maria demanava unes epístoles en aragonès al batlle general de València. La còpia probablement no arribà a destinació, perquè anys després trobarem, entre els seus béns, unes *Epístoles de Sèneca abreujaes en català*, de la qual cosa s'infereix que la primera versió catalana ja circulava "abreujaada" pocs decennis després d'escrita. Efectivament, encara avui podem llegir un manuscrit custodiat a Saragossa que reporta unes *Flors o autoritats*, és a dir, un altre florilegi amb fragments d'aquesta mateixa versió extrets seguint l'orde de lectura i sense cap criteri clar. És curiós comprovar com, al capdavant, pervivia encara aquella vella tradició dels aplecs, taules i *excerpta* de sentències o paràgrafs, triats per una persona abans de difondre'ls als potencials lectors o –com sembla ser aquest cas– seleccionats per algú impressionat per determinats passatges durant el mateix procés de lectura del text complet. Finalment, tal com havia succeït amb les *Tragèdies*, també les *Epístoles* serviren de base a una traducció parcial castellana.

La influència de la primera versió catalana no es limità al castellà. Unes dècades després, probablement al segon terç del segle XV, un altre traductor féu servir també aquella versió i el text llatí per oferir les epístoles 1-29, amb un davantal que conté una adaptació d'una carta de l'humanista italià Coluccio Salutati. Un comentari escrit en llatí i amb profundes implicacions filològiques fou degradat a la categoria de pròleg anònim en aquesta segona versió catalana, igualment anònima, de l'epistolari a Lucili. Malgrat això, no li podem negar, al responsable, una certa decisió a l'hora de fer servir els diversos textos i mitjans al seu abast per tal d'oferir un text entenedor. I això, en el context que he mirat de descriure abans, dominat per una tradició poc innovadora, és tota una declaració de principis, malauradament no completada.

Plató, Sèneca i Arstòtil
en una miniatura dels *Devotional & Philosophical Writings*
(1325-1335) de la col·lecció de William Hunter
que va llegar a la Universitat de Glasgow